

دانشگاه شهید چمران اهواز

دانشکده الهیات

گروه زبان و ادبیات عربی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد

عنوان

بررسی جلوه‌های بلاغی (بیان و بدیع) در قصیده «بانّت سعاد» کعب بن زهیر، «بُرده» بوصیری و

«نهج البرده» احمد شوقی

نگارش

فاطمه پسندیان

استاد راهنما

دکتر محمود آبدانان مهدیزاده

استاد مشاور

دکتر غلامرضا کریمی‌فرد

بهمن ۱۳۸۹

تقديم به روح پاک پدر شهيدم
به پاس تعبير عظيم و انسانياش از کلمه ايثار
وبه مادرم
به پاس عاطفة سرشار و گرمای اميدبخش وجودش که
در سردترين روزگار بهترين پشتيبان من بود.

نام خانوادگی: پسندیان	: قلم‌نامه
عنوان پایان نامه: بررسی جلوه‌های بلاغی (بیان و بدیع) در قصیده «بانت سعاد» کعب بن زهیر، «برده» بوصیری و «نهج البرده» احمد شوقی	
استاد راهنما دکتر محمود آبدانان مهدیزاده	استاد مشلو دکتر غلامرضا کریمی فرد
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته زبان و ادبیات عربی
محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز	
دانشکده: الهیات	
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۸۹/۹/۳۰	تعداد صفحه: ۳۱۰
کلیدواژه‌ها: بلاغت، بانت سعاد، برده، نهج البرده	
چکیده:	
<p>قصاید «بانت سعاد» کعب بن زهیر، «برده» بوصیری و «نهج البرده» احمد شوقی از برجسته‌ترین آثار در حوزه ادب دینی و مدایح نبوی محسوب می‌شوند. تلفیق عنصر خیال و عاطفه با هنرمندی قابل تحسین سراینندگان این قصاید، تابلوهایی زیبا و شگفت‌انگیز از جلوه‌های بیانی و صور بدیعی را در سرتاسر آنها به تصویر کشیده است. در این پایان‌نامه کوشش بر آن است که به این آرایه‌ها اشاره شود، تا تصویر آفرینی و نوآوری هر سه شاعر بوسیله صنایع بیان و بدیع در زیباسازی ابیات شعریشان به وضوح آشکار گردد.</p> <p>بنابراین بعد از پرداختن به سیر تطوّر مدایح نبوی، این سه قصیده در چهار فصل مورد بررسی قرار گرفت. ابتدا مختصری از زن دگی و آثار سراینندگان این قصاید و علت و انگیزه سرودن آنها ذکر شد. سپس با معرفی کارهایی که پیرامون این قصاید صورت گرفته، وارد حوزه اصلی تحقیق شده و سپس به مقایسه این سه اثر پرداختیم</p>	

فهرست مطالب

..... عنوان
..... صفحه

چکیده

.....
.....
.....

فهرست مطالب

.....
.....
..... الف

..... مقدمه
.....
..... 1

فصل اوّل: نگاهی به مدح در شعر عربی

مدح در شعر

..... عربی
.....
..... 5

مدایح

..... نبوی
.....
..... 6

سیر تطوّر مدایح

..... نبوی
.....
..... 7

مضمون مدایح

.....	نبوی
.....
12.....

اسلوب مدایح

.....	نبوی
.....
16.....

مفهوم لغوی و اصطلاحی

.....	«بُرده»
17.....

فصل دوّم: بررسی قصیده «بانّت سعادت» کعبین زهیر

زندگی کعبین-

.....	زهیر
.....
23.....

آثار ادبی کعبین-

.....	زهیر
.....
25.....

علّت و انگیزه سرودن قصیده «بانّت

.....	سُعاد»
26.....

نگاهی به قصیده «بانّت سعادت» کعبین-

.....	زهیر
29.....

معارضات قصیده «بانّت

.....	سُعاد»
31.....

شرح‌های قصیده «بان‌ت

سعاد»
34.....

تخمیس و تشطیر قصیده «بان‌ت

سعاد»
36.....

آرایه‌های بیان و بدیع در قصیده «بان‌ت سعاد» کعبین-

زهیر
37..

فصل سوّم: بررسی قصیده «برده» بوصیری:

زندگی

بوصیری
78.....

موضوعات شعر

بوصیری
82.....

علّت و انگیزه سرودن قصیده

«برده»
85.....

نگاهی به قصیده «بُرده»

بوصیری
87.....

شرح‌های قصیده

«بُرده»
88.....

تخمیس، تسبیح و تشطیر قصیده
 «بُرده»
 89.....

بررسی آرایه‌های بیان و بدیع در قصیده
 «بُرده»
 91.....

فصل چهارم: بررسی قصیده نهج البردة احمد شوقی:

زندگی احمد-
 شوقی

 184.....

آثار ادبی احمد-
 شوقی

 186

نگاهی به قصیده « نهج البرده » احمد-
 شوقی
 187.....

علت و انگیزه سرودن قصیده «نهج-
 البرده»
 189.....

بررسی آرایه‌های بیان و بدیع در قصیده «نهج-
 البرده»
 190.....

فصل پنجم: مقایسه قصاید «بانث سعاد» کعب بن زهیر، برده
 بوصیری و نهج البردة احمد شوقی

وزن و قافیه
 قصاید

.....	263.....
.....	مقایسه درون‌مایه‌های
.....	قصاید.....
.....	264.
.....	نقش خیال در
.....	قصاید.....
.....	267.....
.....	نقش عاطفه در
.....	قصاید.....
.....	268.....
.....	وحدت فنی
.....	قصاید.....
.....	269.....
.....	مقایسه واژگان
.....	قصاید.....
.....	271.....
.....	تأثیر قرآن و احادیث بر
.....	قصاید.....
.....	272
.....	بررسی صور بدیعی در
.....	قصاید.....

.....	273
مقایسه صور بیانی در	
قصاید.....	
.....	278...
خلاصه به زبان	
عربی.....	
.....	283.....
نتیجه-	
گیری.....	
.....	294.....
نمودار آرایه‌های بلاغی در قصیده «بانت	
سعاد».....	295.....
نمودار آرایه‌های بلاغی در قصیده «برده»	
بوصیری.....	297.....
نمودار آرایه‌های بلاغی در قصیده «نهج-	
البرده».....	301.....
منابع و	
مآخذ.....	
.....	305.....

مقدمه

حمد و سپاس خدایی را سزد که انسان را آفرید و پیامبران را فرمود تا چراغ تقوا و دانش و ادب و هنر را در سراسر جهان هستی برافروزند و کام جان آدمیان را به شهد شیرین معرفت بنوازند و اندیشه و قلب آنان را از گرمی عشق و محبت به آفریدگار انسان و جهان سرشار سازند.

از ابتدای رسالت پیشوای جهانیان، رسول خدا «ص» تاکنون، شاعران شیفته ایشان بر مبنای قرآن، سیره، تاریخ و روایات به ذکر محامد و نیکی های آن حضرت پرداخته اند و مدح و ثنای پیامبر عظیم الشان را با زبان دل در قالب الفاظ موزون و غزّا بیان داشته اند و بدین طریق به تبلیغ سنت و سیره آن حضرت پرداخته - اند. تاریخ ادبیات عرب نیز سرشار از نمونه های ارزشمند ادبی در زمینه مدایح نبوی است. قصیده «بانّت سعاد» کعب-

بن‌زهیر، «بُرده» بوصیری و «نهج‌البرده» احمد شوقی از مشهورترین مدایح نبوی هستند.

هدف اصلی این پژوهش مقایسه این سه اثر ادبی از نظر جلوه‌های بیانی و صور بدیعی است. در این سه قصیده علاوه بر مضامین والا و دلنشین که ابراز‌کننده عشق و ارادت سراینندگان آنها به سرور کائنات، رسول گرامی اسلام است، شاهد نکات برجسته ادبی و استفاده فراگیر صنایع بیانی و آرایه‌های بدیعی هستیم که شاعران این سه قصیده به هدف زیباسازی ابیات شعری خویش، آرایش کلمات و موزون و آهنگین شدن عبارات و ترسیم تابلوهایی زیبا و شگفت‌انگیز که باعث تحرک و پویایی بیشتر مضامین می‌شود، از آنها استفاده کرده‌اند.

از آنجا که سخنوران و ناقدان ادبی، این سه قصیده را از برجسته‌ترین مدایح نبوی برشمرده‌اند، لذا برخورد لازم دانستم که فصل نخست را به سیری در مدایح نبوی و تاریخچه آن در زبان عربی اختصاص دهم و علاوه بر بیان سیر تطوری مدایح نبوی از آغاز تا کنون، به ذکر چند نمونه مشهور از سروده‌های شاعران عرب زبان پیرامون فضائل، دانش و بینش، جمال صورت و سیرت و سیره اخلاقی پیامبر اسلام «ص» پردازم.

فصل دوم، سوم و چهارم را به ترتیب به قصاید «بانّت سعاد» کعب بن‌زهیر، «بُرده» بوصیری و «نهج‌البرده» احمد شوقی اختصاص دادم و پس از گذری بر تاریخچه زندگی، افکار و آثار سراینندگان قصاید، زمینه پدید آمدن این قصاید را بررسی کردم. سپس به شرح مفردات و ترجمه روان ابیات پرداختم. در این کار تلاش بر آن بوده که از ترجمه آزاد پرهیز شود و ضمن رعایت شیوایی زبان فارسی، پیوند ترجمه با بیت‌های عربی نیز حفظ گردد. پس از شرح کامل قصاید وارد حوزه اصلی و نهایی شده و به بررسی نکات بیانی و جلوه‌های بدیعی آنها پرداخته‌ام و علاوه بر ذکر نکات برجسته ادبی به شرح و

توضیح پیرامون مضامین و اقتباس های موجود در آنها پرداخته و کلیه مضامین و اقتباس ها را با استفاده از منابع مهم اسلامی بیان کرده ام.

و بالاخره فصل پنجم به مقایسه سه قصیده «بانت سعاد»، «برده» و «نهج البرده» از جهت جلوه های بیانی و صور بدیعی اختصاص داد ه شد و سه قصیده از جهت فکر، تعبیر، تخیل، عاطفه و وحدت فنی بررسی و مقایسه شدند.

آنچه اکنون در محضر عزیزان ارجمند قرار دارد، پژوهشی دانشگاهی است در مرحله ای از کسب دانش در خدمت استادان گرانقدر تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

در اینجا لازم است که از استاد راهنمای گرامی و ارجمند جناب آقای دکتر محمود آبدانان که

راهنمایی این پایان نامه را تقبل فرمودند و با صبر و حوصله در نوشتن آن یاری نمودند، کمال تشکر و قدردانی را ابراز دارم. همچنین از استاد مشاور ارجمند جناب آقای دکتر غلامرضا کریمی فرد که از هیچ گونه لطف و محبتی دریغ ننمودند. از دیگر استادان محترم گروه و دانشکده نیز که افتخار شاگردیشان را داشته ام قدردان و سپاسگزارم.

فصل اوّل
نگاهی به مدایح
نبوی

مدح در شعر عربی:

تفاوت‌های فردی و اجتماعی موجود در بین انسانها و برخورداری بعضی از آنان از مواهب و استعداد‌های فطری و صفات بارزی چون: قدرت، شجاعت، دانش و بینش، ایمان و عدل، جمال صورت و سیرت، زمینه‌های به وجود آمدن مدح را در میان ملل مختلف جهان فراهم آورده است. بطوری که می‌توان در میان ادبیات تمام ملل جهان نمونه‌هایی از آن را یافت.

مدح، فنّی کلامی است که شاعر یا نویسنده در آن، به ذکر فضائل اخلاقی و صفات پسندیده ممدوح می‌پردازد و جوانب مختلف زندگی پادشاهان، سیاستمداران، وزراء، علماء، ادباء، شعراء، هنرمندان و را به تصویر می‌کشد. بدین ترتیب بعضی از زوایای مبهم و تاریک تاریخ را که تا حدّی از دید مورّخان پنهان مانده است، نشان می‌دهد. اگر این فنّ کلامی نبود، بسیاری از خصال پسندیده گذشتگان به دست فراموشی سپرده می‌شد.¹ به قول ابوتمام که می‌گوید:

بِغَاةِ الْعُلَى مِنْ أَيْنِ
تُؤْتِي الْمَكَارِمُ

و لَوْ لَا خِلَالُ سَنِّهَا
الشُّعْرُ مَا ذَرَى

اگر خصلت‌هایی که شعر آن را به تصویر می‌کشد نبود، افراد جویای والایی نمی‌دانستند که بزرگواری از کجا می‌آید؟

¹. سامی الدّهان، المدیح، ط3، دارالمعارف، مصر، 1119، ص5

شاعران مدیحه‌سرا با انگیزه‌های مختلفی به مدح روی آوردند. عده‌ای تنها به منظور دریافت صله و پاداش به مدح شاهان، خلفاء، وزرا و امرا می پرداختند و برخی دیگر با انگیزه‌سی‌سی، عملکرد سران احزاب را موردستایش قرار می دادند، عده‌ای نیز انگیزه دینی و مذهبی داشته و رهبران دینی و شخصیت‌های مذهبی را مدح می نمودند.^۱

مدایح نبوی:

مفهوم مدح نبوی، تمجید از پیامبر و ستایش آن حضرت و بیان فضائل، مناقب، صفات، معجزات و کردار آن حضرت، جهت تعظیم و گرامی‌داشت ساحت مقدس ایشان می باشد.

این مدایح به عنوان پدیده ای دینی، ادبی از بارزترین مصادیق و گویاترین جلوه‌های ادبیات متعهد محسوب می‌شود که ضمن دربرداشتن پیام‌های اجتماعی و اسوه‌های رفتاری مورد تأیید دین، زمینه ساز شکوفا شدن جلوه‌های ادبی نیز هست.

در زبان‌های رایج بین مسلمانان، بویژه عربی و فارسی، قصائد، قطعه‌ها و آثار بسیاری در ثنای پیامبر اسلام «ص» سروده شده است. مدائح نبوی از مقوله شعر متعهد است، نه هنر مجرد. چون در اینگونه آثار، شاعران حقانیت پیامبر اسلام، سیره والا و راه روشن ایشان را به فرهنگ جامعه و افکار عمومی منتقل می‌کنند. این آثار از جهات مختلف، ارزشمند است، که در رأس آنها وجود نکات اخلاقی و تربیتی است، چرا که در آنها فضائل، اخلاق، خصلتها، آداب و رفتار آن بزرگوار و نیز آزادگی-ها، فداکاری‌ها و مجاهدت‌های خستگی‌ناپذیر ایشان در راه سعادت انسان بیان گردیده است، صرف‌نظر از برخی اشعار

^۱ محمود سالم محمّد، المدائح النبویة حتّى نهاية العصر المملوکی، دار-الفکر المعاصر، بیروت، 1996، ص 47

سست مذهبی که در این اواخر سروده شده است، اشعار مذهبی در سطحی بالا قرار دارند.^۱

سیر تطوّر مدائح نبوی:

از ابتدای رسالت پیشوای جهانیان رسول خدا «ص» تاکنون شاعران ارادتمند ایشان برمبنای قرآن، سیره، تاریخ و روایات، به ذکر محامد و نیکی های آن حضرت، پرداخته اند و مدح و ثنای پیامبر عظیم الشان را با زبان دل در قالب الفاظی موزون و غزّاء بیان داشته اند و بدین طریق، به تبلیغ سنت و سیره آن حضرت پرداخته اند. فنّ مدح نبوی همانند هر فن شعری دیگر، مراحل مختلفی را طی کرده و فراز و نشیبهای متعددی را پشت سر نهاده است. این فن در صدر اسلام به وسیله شاعرانی ن کعب بن زهیر و حسان بن ثابت پایه گذاری شد.

حسان بن ثابت، شاعر مشهور رسول خدا با زبان و شعر خود به دفاع از پیامبر و رسالت ایشان برخاست. شعر او در مدح آن حضرت سرشار از معانی دینی است، که در این اشعار نشان دین جدید و تأثیر قرآن به وضوح آشکار است.

يَلُوخُ كَمَا لَاحَ الصَّقِيلُ الْمُهَيِّدُ وَ عَلِمْنَا الْإِسْلَامَ فَاللَّهُ نَحْمِدُ	فَأَمْسَى سِرَاجاً مُسْتَنيراً وَ هَادِياً وَ أَنْذَرْنَا ناراً وَ بَشْرَ جَنَّةٍ
---	--

«رسول خدا «ص» چراغی روشنگر و هدایتگر است که همانند شمشیر هندی جلا داده شده و می درخشد.

او ما را از آتش دوزخ بیم داد و به بهشت بشارت داد و دین اسلام را به ما آموخت، پس بدین سبب خدا را سپاس می گوئیم.»

کعب بن زهیر از دیگر مدیحه سرایان پیامبر «ص» در صدر اسلام و از قصیده سرایان معروف مخضرم است، که

^۱. محمّد رضا حکیمی، ادبیات و تعهد در اسلام، چاپ هشتم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، 1383، ص 234-235

ابتدا در بعثت رسول خدا «ص» شک کرد، سپس با مدیحه ای که با اعتذار آمیخته بود، نزد ایشان آمد و طلب بخشش و عذرخواهی کرد.

و العفو عند رسول الله مأمول مهند من سيوف مسلول	أنيئت أن رسول الله أوعدني إن الرسول لسيف يستضاء به
---	---

«به من خبر رسیده که رسول خدا «ص» مرا به مرگ تهدید کرده اند، در حالی که عفو و بخشش نزد ایشان آرزوی همگان است.

همانا رسول خدا «ص» شمشیری هندی و برکشیده از شمشیر - های خداوند است، که همگان به وسیله او راه می‌یابند.»

در عصر اموی به دلیل کشمکش‌های سیاسی، آتش عصبیت قومی و نژادی شعله‌ور شد و هر حزب و گروهی سعی در آوردن شاهد و دلیلی از کتاب و سنت برای اثبات حقانیت خویش داشت. خوارج، شیعه، زبیریان، موالی و امویان از جمله گروه‌ها و احزاب درگیر در این کشمکش‌ها بودند. هرکدام از اینها شاعرانی داشتند که در راستای تحقق اهداف آن حزب، زبان به سخنوری می‌گشود. از جمله شاعران شیعه «کمیت بن زید اَسدی» بود که «هاشمیات» او نمونه‌ای برجسته از مدایح نبوی در این عصر به شمار می‌آید. او در این قصاید، ارادت خود را نسبت به خاندان بنی‌هاشم اعلام داشته و حکومت را حق آنان می‌داند. کمیت در این اشعار فقط به اقناع عاطفی تکیه نمی‌کند، بلکه در وهله نخست به اقناع عقلی و جدل روی می‌آورد.

ابیات زیر نمونه‌ای از اشعار او است که در آن با کلامی شیوا به مدح و ستایش پیامبر گرامی اسلام «ص» می‌پردازد:

يَعِدُّنِي زَغَبَةً وَ لَا رَهْبُ أَسْ إِلَى الْعِيُونِ وَ ارْتَقَبُوا أَرْضُ وَ إِنْ عَابَ قَوْلِي الْعَيْبُ	إِلَى السَّرَاحِ الْمُنِيرِ أَحْمَدُ لَا عَنْهُ وَ إِلَى غَيْرِهِ وَ لَوْ رَفَعَ النَّدْمُ إِلَيْكَ يَا خَيْرَ مَنْ تَضَمَّنَتْ أَل-
--	---

«هیچ تمایل و بیمی باعث نمی‌شود که از رسول خدا «ص» که چراغی روشنگر است، به شخص دیگری متمایل شوم. هرچند مردم چشمانشان را به من خیره کرده و نظاره‌گر باشند.

ای بهترین کسی که زمین او را دربرگرفته است، من به سوی تو متمایل می‌شوم، اگرچه سخنانم سرشار از عیب و نقص باشد.»

پس از سقوط حکومت اموی در شام، خلافت به فرزندان عباس عموی پیامبر رسید. در این عصر شاعرانی چون شریف - رضی، مهیار دیلمی، ابن رومی و ابو تمام با اشعار زیبایشان به مدح و ستایش رسول خدا «ص» پرداختند. از جمله مدایح نبوی در این عصر، قصیده ابو العلاء المعری است که ضمن مدح پیامبر گرامی اسلام، به هدایت مردم از جانب ایشان نیز اشاره می‌کند:

و لیسَ العَوَالی فی القَنَّا کالسَّوَابِلِ و شَهَبَ الدُّجَى مِن طَالِعَاتِ و آفِلِ	خیرِ دَعَاکُم اِلی الْأُمُورِ مُحَمَّدُ حَدَاکُم تَعْظِیمَ مَن خَلَقَ الضُّحَى
--	--

«پیامبر «ص» شما را به بهترین امور فرا خواند و سر نیزه مانند دسته آن نیست. [اموری که همچون نیزه اثرگذار و سودمند هستند.]

او شما را به گرامی داشت [و تسلیم در برابر] خداوند که خورشید و ستارگان طلوع و غروب‌کننده را آفرید، فراخواند.»^۱

با حمله مغولان بر کشورهای اسلامی و استیلاء آنها بر بغداد، خلافت عباسی سرنگون گردید. در دوره جدید که آن را به نامهای گوناگون از جمله عصر انحطاط، مملوکی و عثمانی می‌نامند، بسیاری از عواملی که سبب تقویت شعر و تشویق شاعران می‌شد، از میان رفت. شعر به بیماری تصنع لفظی دچار شد و همین امر سبب افول رونق، شکوفایی و نوآوری در شعر گشت، زیرا چون پرده الفاظ پر زرق و برق به کناری زده می‌شد، چیزی جز معانی تکراری و سرفقت

^۱. محمود سالم محمد، پیشین، ص 72-94 (تلخیص)

شده در نظر نمی‌آمد و به کاربردن صنایع بدیعی نمایان -
ترین هنر هر شاعر شده بود . مدح پیامبر از جمله
مضامینی است، که در شعر این دوره رایج شد و بوصیری
مشهورترین شاعر مدیحه‌سرای این دوره است . او اشعار
زیادی را در مدح رسول خدا «ص» سرود که می‌توان آن‌ها
را به دو بخش تقسیم کرد:

بخش اول قصاید او پیش از فریضة حج و بخش دوم
قصایدی است که پس از فریضة حج آنها را سروده است.

در این میان آنچه باعث شهرت بوصیری شد، قصیده
«برده» است که آن را بعد از سفر حج سرود:

بُشْرَى لَنَا مَعَشَرَ	مِنَ الْعِنَايَةِ رُكْنًا
الْإِسْلَامِ إِنَّ لِنَا	غَيْرَ مِنْهُمْ
لَمَّا دَعَا اللَّهَ ذَاعِينَا	بِأَكْرَمِ الرُّسُلِ كُنَّا
لِطَاعَتِهِ	أَكْرَمَ الْأُمَمِ

«ای گروه مسلمانان! ما را مژده باد، که از رهگذر
عنایت و لطف الهی، تکیه‌گاهی ویران ناشدنی به ما
ارزانی شده است.

چون خداوند دعوت‌کننده ما را به بندگی و اطاعت خویش،
اشرف انبیاء نامید، ما نیز گرامی‌ترین امتها شدیم.»^۱

در دوره معاصر مدایح نبوی با طبع آزمایی شاعرانی
چون محمودسامی‌البارودی و احمد شوقی از قید و بند
صنایع لفظی‌رهای یافته و بار دیگر اصالت خود را
بدست می‌آورد.

از مشهورترین قصاید بارودی در مدح رسول خدا «ص»
قصیده‌ای با عنوان «كشَفَ الْعُجْمَةَ فِي مَدْحِ سَيِّدِ الْأُمَّةِ» می -
باشد. او در این قصیده مانند ابن هشام به سیره رسول
گرامی اسلام پرداخته و در نهایت قصیده خود را با
اظهار خضوع و فروتنی به آستان مقدس آن حضرت و امید

^۱. حنّا الفاخوری، تاریخ ادبیات عربی، توس، تهران، 1377، ص 859 - 863
865 -